

RİZE'DE, BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA RUS DONANMASININ FAALİYETLERİ VE GÖÇMENLERİN DURUMU (1915-1917)

*Zehra ARSLAN**

*Yeliz USTA***

ÖZ

1915'in başından itibaren Rize ve çevresinde, Rus donanmasına bağlı gemilerin faaliyetleri gözlenmiştir. Rus donanmasının bölgede görül-mesi üzerine gözcülerden alınan istihbaratlar Trabzon vilayetine oradan da Dahiliye Nezareti'ne iletilmiştir. Özellikle 1915 yılının Şubat ayından itibaren Trabzon Valiliği'nce, Dahiliye Nezareti'ne telgrafların sıklığı dikkat çekicidir. Bununla birlikte asıl faaliyetler 1915'in Eylül ayından itibaren gerçekleşmiş ve Rus gemilerinin bombardımanları sonucunda Rize ve çevresinde, bina ve köprülerin yıkılması, kayıkların batırılması, ölümler başta olmak üzere ciddi zayıatlar meydana gelmiştir. 1916 yılında da faaliyetlerini sürdüren Ruslar, Mart ayı başında Rize'yi işgal etmişlerdir. Öte yandan savaş ve işgal, Rize bölgesinde göç ve göçmen sorununu ortaya çıkartmıştır. Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan edip, Rusya ile savaşa girmesi sonucunda başta Batum olmak üzere Rus topraklarında yerleşik olan Müslümanlardan, Rize'ye göçler olmuştur. Göçmenler, uğradıkları zararı tanzim için Lazistan Müfettişliği aracılığıyla Hükümete başvurmuşlardır. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ışığında 1915-1917 yılları arasında Rize ve çevresinde Rus donanmasının faaliyetleri ile Rize'ye gelen göçmenlerin durumu incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Rize, Rus, bombardımanı, göçmen, göç

THE ACTIVITIES OF THE RUSSIAN NAVY AND THE STATUS OF THE IMMIGRANTS IN RIZE DURING THE WORLD WAR (1915-1917)

ABSTRACT

At the beginning of 1915, the activities of the warships that belonged to the Russian Navy in Rize and thereabouts. With the emergence of the Russian Navy in the region, the intelligence received from the watchmen was sent to the Province of Trabzon and then to Ministry of Internal Affairs. The frequency of

* Doç. Dr., RTEÜ Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, RİZE. zehra.arslan@erdogan.edu.tr

** Öğr. Gör., RTEÜ Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi, İstanbul Üniversitesi Doktora Öğrencisi. yeliz.usta@erdogan.edu.tr

the telegrams sent by the Province of Trabzon to the Ministry of Internal Affairs was remarkable, especially from February, 1915 onwards. In addition to this, the essential activities were done from February, 1915, and, as a result of the Russian bombardments, serious damages, such as death, the fall of the bridges and buildings and the sinking of boats, occurred in Rize and the neighboring districts. Carrying out their operations in 1916, the Russians occupied Rize at the beginning of March. Moreover, the war and the occupation led to the emergence of the issue of immigration and immigrants in Rize. With the declaration of war to Russia by the Ottoman Empire, plenty of Muslims who had previously lived in the Russian territories, especially in Batumi, began to migrate to Rize. The immigrants who had to leave their real-estate and properties in Russia applied to the Ottoman Government via Lazistan Inspectorship in order to receive the compensation for their loss. This study, therefore, deals with the operations of the Russian Navy in Rize and the neighboring districts and the situations of the immigrants who moved to Rize between 1915 and 1917, in the light of documents within the Prime Ministry Ottoman Archive.

Keywords: Rize, Russian, Bombardment, Immigrants, Immigration

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte Ruslar, 1 Kasım 1914 tarihinden itibaren deniz ve karadan Türk sınırını aşip ileri harekate geçmişlerdir. 1914 yılının Kasım ayından itibaren Karadeniz'de ağırlığını hissettirmeye başlayan Rus donanması, 21 Şubat 1916 tarihine kadar Trabzon'a bağlı bir sancak olarak idare edilen Rize sahillerini top ateşi altında tutmuştur. Bunun sonucunda da Trabzon Limanı'ndan Avrupa'ya yapılan ticaret sekteye uğramış ve Osmanlı Deniz Ticaret Filosu, Ruslardan çekindiği için Karadeniz'e çıkamamıştır.¹ Bunun da bir neticesi olarak bölge halkı işgal dışında büyük bir ekonomik buhranla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Buhranın yansıması ise açlık, salgın hastalık ve yoksulluk olmuştur.

1916 yılının başından itibaren ileri harekate geçen Rus ordusu, Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Erzurum, Muş, Van, Bitlis'i ele geçiren Ruslar, Karadeniz'de yeni bir harekate başlamışlar ve ilk hedefleri de rahatça ikmal yapabilecekleri bir yer olan Rize'nin işgal edilmesi olmuştur. Pazar kasabası yakınlarına asker çıkarttıktan sonra 8 Mart 1916 tarihinde Rusların, Rize'yi ele

¹ İhsan Topaloğlu, *Rus İşgalinde Rize*, Trabzon 1997, s. 9; Volkan Aksoy, *Birinci Dünya Harbi'nde Doğu Karadeniz'de Muhacirlik*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) 2003, s. 16; Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, İstanbul 2012, s. 5; Hikmet Öküz, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Donanması'nın Karadeniz Limanlarını Bombalaması", *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu (16-18 Mayıs 2006)*, Cilt: 1, s. 392; Haşim Albayrak, *1.Dünya Savaşı'nda Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi*, İstanbul 2004, s. 17.

geçirmeleri üzerine Osmanlı ordusu Trabzon'a çekilmek zorunda kalmıştır.² Öte yandan Ruslar 1916 yılında imzaladıkları Petrograd Protokolü ile Erzurum, Van, Bitlis dışında Doğu Karadeniz kıyılarına sahip olmayı müttefiklerine kabul ettirmişlerdir.³

Rus işgaline karşı Osmanlı Devleti de birtakım tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin başında Teşkilatı Mahsusa faaliyetleri gelmektedir. 1914 yılının Ağustos ayında resmen kuruluşu gerçekleştirilen Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetlerini yürütmek üzere Mülazım Rıza Bey, Trabzon bölgesine gönderilmiştir. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ile bağlantı kuran Rıza Bey, yine Ağustos ayı içerisinde Rize'ye geçerek teşkilatlanma faaliyetlerini burada sürdürmüştür.⁴ Arhavi'ye kadar uzanan Çoruh Nehri'nin üst kısımlarında yaşayan Türklerle bağlantı kurmuş ve Gürcistan'a silah sevk etmiştir.⁵ İşgale karşı alınan bir diğer tedbir ise belirli noktalara gözcüler konulması suretiyle istihbarat faaliyetlerinde bulunmak olmuştur. Gözcülerin, gemilerin hareketlerine dair edindikleri bilgiler, vilayet merkezine oradan da Hükümete ulaştırılmıştır. Hükümetin gerek duyması halinde ise durum, halka duyurulmuştur.⁶ Bu yolla işgale karşı alınacak önlemler ve stratejilerin belirlenmesi amaçlanmıştır.

1. Rus Donanmasının Rize ve Çevresindeki Faaliyetlerine Dair Dahiliye Nezareti'ne Gönderilen Telgraflar

Rus donanmasının Karadeniz sahillerinde yaptığı bombardıman ve keşiflerle ilgili bilgiler Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgraflardan elde edilebilmektedir. 1915 yılının Ocak ayının ilk yarısından itibaren Rize ve çevresinde Rus gemilerinin, torpidolarının, filolarının geçiş ve faaliyetlerinin endişeli bir bekleyişle izlendiği bu telgraflardan anlaşılmaktadır. Bu amaçla

² Yusuf Sarıncay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı", *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2008, s. 95; Aksoy, *a.g.t.*, s. 18.

³ Aksoy, *a.g.t.*, s. 17.

⁴ İstanbul'dan Batum'a hareket etmesi için Alman Stange komutasındaki 3.Tümenenden oluşturulan kuvvetler 10 Aralık 1914 tarihinde Rize'ye çıktılar. Bu kuvvetin, Dr. Bahaettin Şakir, Yakup Cemil ve Rıza Bey komutasındaki Teşkilat-ı Mahsusa müfrezeleri ve hudut taburları ile birleşerek çete muharebeleri yoluyla Rus ordusunun sağ kanadına baskı yapması planlanmıştı. Albayrak, *a.g.e.*, s.19.

⁵ Sadık Sarıncay, "Trabzon Mıntıkası Teşkilat-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt: III, Kısım: I, 4-8 Ekim 1999, Ankara, s. 496-497. Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetleri ile ilgili olarak 2 Ağustos 1915 tarihli belgede Teşkilat-ı Mahsusa'ya mensup Akçaabat ve Rize motorları olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu motorların Trabzon'dan Dersaadete (İstanbul'a) seferleri esnasında mahalli belediyesinden sevkîyat memuru bahriye zabiti Cemal Bey'e ne kadar ve hangi emre göre gaz verildiği ve bu gazların maaşına mahsuben mi veyahut motorlar idaresine sarf olunmak üzere mi verildiğine dair Merkez Kumandalığı'ndan, Giresun Kaymakamlığı'na telgrafla sorulmuştu. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.)*, DH.ŞFR., 54A-222, 20 Temmuz 1331; Topaloğlu, *a.g.e.*, s.9.

⁶ Hikmet Öksüz, Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu (Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi)*, Serander Yayınevi, Trabzon, 2008, s.125-127.

Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafların, birkaç istisna dışında, hemen hepsinin altında Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in imzası vardır.

1915 yılında Rus donanmasının Rize ve çevresindeki faaliyetleri, 15 Ocak'tan itibaren başlamış ve 31 Ocak gününe kadar belli aralıklarla devam etmiştir. İlk olarak 15 Ocak'ta Trabzon ve Polathane limanlarına gelen iki Rus torpidosu, Kemer mevkiini bombaladıktan sonra Rize'ye oradan da Batum'a gitmiştir.⁷ 19 Ocak'ta saat 11 civarında Batum'dan iki Rus gemisinin çıktığı görülmüş, bu gemilerden birisi Sarp sahilinde beklerken diğeri Hopa'yı bombalamıştır.⁸ Bir gün sonra da sabah saat yedi civarında yine keşif amaçlı iki Rus gemisi liman mevki, Atina ve Rize civarlarında turlayarak tekrar Batum'a dönmüşlerdir.⁹ Giresun Seyyar Jandarma Komutanı Osman tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Ocak 1915 tarihli telgrafta Batum civarından gelen dört düşman torpidosunun Arhavi açıklarından Trabzon'a doğru gitmekte olduğu bildirilirken,¹⁰ 28 Ocak sabahı 8.30'da Batum'dan Arhavi istikametiyle Hopa'ya geçen bir Rus torpidosunun Rize ve Trabzon'a doğru gittiği görülmüştür.¹¹ 26 Ocak günü Sivastopol cihetinde sekiz on mil açıktaki üç bacalı büyük bir geminin Rize'ye doğru gittiği gözlenmiş fakat gemi ile ilgili bazı teşhislerde bulunulmasına rağmen bundan sonra gittiği yön tam olarak anlaşılamamıştır. Sadece geminin, başka bir torpido ile Batum'a döndüğü belirlenmiştir.¹²

Trabzon Valisi Azmi Bey'in 25 Ocak 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'ne hitaben gönderdiği telgrafında, Rus donanmasının hareketlerinin bildirilmesi dışında bazı uyarılar mevcuttur. Öncelikle düşman deniz kuvvetleri torpidosunun Rize, Of, Sürmene arasında hafif seyir ederek doğu ve batı yönünde dolaştığını bildirilen Azmi Bey, bu hareketin amacının Osmanlı deniz gücünün hareketini engellemek olabileceği konusunda Hükümeti uyarmıştır.¹³ Cemal Azmi Bey'in 31 Ocak tarihli bir diğer telgrafında düşman torpidosunun birkaç parça top atıp Batum'a doğru gittiği ve üç bacalı, iki direkli düşman kruvazörünün, Batum'dan gelerek Hopa sahilinin bir mil açıklarına yanaştığı bildirilmiştir.¹⁴

1915 yılının Şubat ayına girilmesi ile birlikte Rus donanmasının faaliyetlerindeki yoğunluk göze çarpmaktadır. 2 Şubat'ta Rize'de bulunan Rus torpidoları, buradan ayrılarak Of ve Trabzon'a doğru yol almışlardır.¹⁵ Yine

⁷ B.O.A, DH.EUM,2,ŞB, 2 Kanunisani 1330.

⁸ B.O.A, DH.EUM,2,ŞB, 4/6, 6 Kanunisani 1330.

⁹ B.O.A, DH.EUM,2,ŞB, 4/7, 7 Kanunisani 1330.

¹⁰ B.O.A, DH.EUM,2,ŞB, 4/37, 15 Kanunisani 1330.

¹¹ B.O.A, DH.EUM,2,ŞB, 4/37, 15 Kanunisani 1330.

¹² B.O.A, DH.EUM,2,ŞB, 4/22, 15 Kanunisani 1330.

¹³ B.O.A, DH.EUM,2,ŞB, 4/37, 12 Kanunisani 1330.

¹⁴ B.O.A, DH.EUM,2,ŞB, 4/37, 18 Kanunisani 1330.

¹⁵ B.O.A, DH.EUM,2,ŞB, 4/34, 20 Kanunisani 1330.

aynı gün iki düşman filosunun, Rize, Of ve Sürmene sahillerinde tahribat yaptıklarına dair bilgiler verilmiştir.¹⁶ İki gün sonra da Batum'dan gelen bir Rus torpidosu Atina Limanı'nı tahrip etmiştir.¹⁷ 7 Şubat 1915 tarihli Cemal Azmi Bey'in telgrafında iki Rus gemisinin Rize Limanı'na kadar geldiği ve buradan Trabzon'a doğru hareket ettiği bildirilmiştir.¹⁸ 8 Şubat 1915 tarihli telgrafta da Batum'dan çıkan iki Rus torpidosunun Atina açıklarından geçerek Rize tarafına gitmekte olduğu tespit edilmiştir.¹⁹ 9 Şubat sabahı saat üç buçuk civarından gelen bir Rus uçağının Hopa'dan Rize'ye doğru gittiği ve aynı zamanda bir Rus torpidosunun da Arhavi ile Hopa arasında dolaştığına dair gözlemler Trabzon vilayetine oradan da Dahiliye Nezareti'ne iletilmiştir.²⁰ 11 Şubat günü de Batum'dan birisi Atina ve Arhavi açıklarında diğeri de sahilin 7-8 mil açıklarından seyir ederek Trabzon'a doğru gitmekte olan iki Rus torpidosu görülmüştür.²¹

Dikkat çeken bir başka husus, 1915 yılının şubat ayından itibaren Batum istikametinden Rize'ye ve oradan da Trabzon'a doğru manevralar yapan Rus donanmasının hareketlerinin daha endişeli bir bekleyişle gözlenmeye başlanması olmuştur. Nitekim bu hissiyat, bir veya iki satır yazılmaya başlanan telgrafların metnine de yansımıştır. 15 Şubat tarihli telgrafların, ilkinde düşman filosunun Rize'den Trabzon'a doğru ağır ağır seyir ederek gitmekte olduğu Dahiliye Nezareti'ne haber verilirken²² diğesinde gelişmelerden duyulan telaş "*Dün dahi görülen düşman sekiz parçadan mürekkep filosunun*" diye başlayan ifadelerle yansıtılmıştır. Telgrafta ayrıca Rize açıklarına gelen adı geçen filodaki iki geminin Rize Limanı'nı tahrip etmekte olduğu bildirilmiştir.²³

1915 yılının şubat ayından sonra Rus donanmasının faaliyetlerine dair istihbarat bilgileri, aynı yılın ağustos ayının ikinci yarısına kadar kesintiye uğramıştır. Ağustos ayının ikinci yarısından itibaren ise Rus gemilerinin hareketlerine dair telgraflara tekrar rastlanmaktadır. İlk olarak 19 Ağustos sabahı saat 4.30'da bir Rus torpidosunun, Atina'nın Gure İskeleyi önlerinde bir kayığa isabetsiz iki mermi attığına dair bilgi elde edilmiştir. Buna karşılık verilmesi üzerine mitralyözle devamlı olarak bu iskele bombardıman altında tutulmuş fakat hasar ve zayıat olmamıştır.²⁴ Bu tarihten sonra Karadeniz'deki faaliyetlerine hız veren Rusların, daha tahripkar ve saldırgan bir tutum izledik-

¹⁶ B.O.A., DH.EUM,2.ŞB, 4/61,2 Şubat 1330.

¹⁷ B.O.A., DH.EUM,2.ŞB, 4/67, 4 Şubat 1330.

¹⁸ B.O.A., DH.EUM,2.ŞB, 4/37, 25 Kanunisanı 1330.

¹⁹ B.O.A., DH.EUM,2.ŞB, 4/37, 26 Kanunisanı 1330.

²⁰ B.O.A., DH.EUM,2.ŞB, 4/73, 9 Şubat 1330.

²¹ B.O.A., DH.EUM,2.ŞB, 4/55, 29 Kanunisanı 1330.

²² B.O.A., DH.EUM,2.ŞB, 4/61, 2 Şubat 1330.

²³ B.O.A., DH.EUM,2.ŞB, 4/61, 2 Şubat 1330.

²⁴ B.O.A., DH.EUM,5.Şb 16-7, 6 Ağustos 1331 .

leri Dahiliye Nezareti'ne ulaştırılan bilgilerden anlaşılmaktadır. Örneğin 23 Ağustos günü Batum'dan Of sahiline doğru gelen Rus torpidosu, önce Ofta kıyıda bulunan iki kayığı tahrip etmiş sonra Rize'nin Kalapatamoz²⁵ Deresi ağzında bulunan kayıklara, köprüye ve civardaki iskeledeki kayıklara ateş açmıştır.²⁶ 31 Ağustos günü de miktarı belirlenemeyen Rus torpidoları, Rize'nin Liparit²⁷ İskelesi'nde bulunan bir kotraya ateş açmışlardır. Kotra zarar görmemiş fakat açılan ateş sonucunda bir evin kısmen tahrip edildiği belirlenmiştir.²⁸

Rize civarında 1915 yılı içerisinde son olarak eylül ayında yoğun faaliyetleri gözlenen Rus donanmasının, Dahiliye Nezareti'ne ulaştırılan bilgilerden bu ayın sonundan itibaren yeni bir durgunluk dönemine girdiği anlaşılmaktadır. 7 Eylül günü Lazistan havalisini dolaşan bir Rus torpidosu, Atina'nın Kukulat, Mapavri, Arkotil iskelelerine bağlı 14 adet kayık ve Mapavri mektep binasını tahrip ederek bölgede ciddi bir tahribat yapmıştır.²⁹ Gözlem amaçlı geldiği anlaşılan bir başka Rus torpidosu da 22 Eylül'de Atina tarafından Rize Limanı'na gelerek birkaç tur attıktan sonra Palahor'a geri dönmüştür.³⁰ İki gün sonra da Batum'dan gelen bir Rus torpidosu Atina'yı bombardıman etmiştir.³¹ Bu saldırı sonucunda iki bina hasar görmüş bir kişi de hafif şekilde yaralanmıştır.³² 30 Eylül günü Batum istikametinden gelen bir başka Rus torpidosu Atina'yı bombalamış ise de bombardıman neticesinde bir hasar veya zarar meydana gelmemiştir.³³ Yine aynı tarihte Atina'ya kadar gelen düşman torpidosunun dönüş yolunda Viçe'yi bombalamasının sonucunda bir köprü tahrip edilmiş, üç kayık batırılmış ve bir hayvan da telef edilmiştir.³⁴

Rus donanmasının, Rize ve civarında işgalden önce son faaliyetleri 1916 yılının ocak ve şubat aylarında gerçekleşmiştir. 19 Ocak günü bir Rus torpidosu, Rize Limanı'nı projelikle kontrol ettikten sonra Mapavri yakınındaki Venka İskelesi'ni bombalayarak geri çekilmiştir.³⁵ 24 Ocak günü de Fındıklı ilçesinde 18 parça savaş gemisi ile Rus taarruzu başlamıştır.³⁶ Şubat ayının başından itibaren ise Rize ve civarını işgal edecek olan Rusların,

²⁵ Bugünkü adı ile İyidere.

²⁶ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 16-45, 11 Ağustos 1331.

²⁷ Bugünkü adı ile Sahilköy.

²⁸ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 16-45, 18 Ağustos 1331.

²⁹ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 16-45, 26 Ağustos 1331.

³⁰ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 17-19, 9 Eylül 1331.

³¹ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 17-21, 11 Eylül 1331.

³² *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 17-20, 11 Eylül 1331.

³³ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 17-28, 17 Eylül 1331).

³⁴ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 17-27, 17 Eylül 1331

³⁵ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 20-52, 4 Kanunisanı 1331.

³⁶ Sahil muntikasının savunmasını Teşkilatı Mahsusa Alayının birinci taburu yapıyordu. Topal, *a.g.e.*, s.13.

bombardımanları dikkat çekici bir şekilde artış göstermiştir. 6 Şubat günü Rus torpidoları Arkotil³⁷ İskelesi'ni bombardıman ettikten ve Godri İskelesi'ne iki mermi attıktan sonra Rize Limanı'ndan dönmüşlerdir.³⁸ Yine aynı gün bir başka Rus torpidosu, Rize Limanı karşısında doğudan batıya batıdan doğuya doğru seyrederken, bir başka torpido da Atina tepelerini top ateşine tutmuştur.³⁹ Bir gün sonra bir kruvazör ile bir torpido Atina'ya 300 kadar mermi atarak 11 binayı kısmen tahrip etmiştir. Gure İskelesi'ne yapılan saldırı sonucunda ise ahaliye ait bir ambar tahrip edilmiş ve bu saldırı ile 30 bin kuruş civarında maddi hasarın ortaya çıktığı tespit edilmiştir.⁴⁰ 8 Şubat günü yine bir kruvazör ile bir torpido Ardeşen ve Gure'yi bombardıman etmiştir.⁴¹ 9 Şubat'ta Trabzon önünden geçen iki Rus torpidosu, Rize Viçe'de⁴² iki başka torpido ile buluştuktan sonra kara ve denizden muharebe vuku bulmuştur.⁴³ Bu bombardımandan bir gün sonra da bir Rus torpidosunun Rize'de bulunan Salkola Pazarı'nı bombalaması neticesinde üç erkek ve bir kadın yaralanmış ağır yaralı olan kadının, tüm çabalara rağmen kurtarılamadığı bilgisi verilmiştir.⁴⁴ Rus donanmasına ait gemilere dair, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 11 Şubat tarihli telgrafta ise Batum'dan çıkan bir Rus torpidosunun Gure ve iki kruvazörün de Atina önlerine geldikleri bildirilmiştir.⁴⁵ Rize'nin, Ruslar tarafından işgali sonrasında (9 Mart 1916) Bitlis ile birlikte Rize Posta, Telefon ve Telgraf Baş müdüriyetleri kapatılmıştır.⁴⁶

15 Şubat günü Rusların asıl taarruz öncesi keşif taarruzu başlamıştır. Takviye alamayan Türk birlikleri ise Rus taarruzu karşısında geri çekilmek mecburiyetinde kalmış ve 27 Şubat'ta Maria adlı zırhlı ile Ardeşen'e Ruslar çıkartma yapmışlardır.⁴⁷ 4 Mart günü Pazar'a çıkartma yapan Rus kuvvetlerinin haberini alan Fırtına Deresi boyunca mevzilenen Türk kuvvetleri, panik halinde dağılarak batıya doğru çekilmişlerdir. 5 Mart günü Çayeli, sonra Rize merkez ve İyidere Rus işgaline uğramıştı. Bu durum üzerine Sahil Cephesi komutanlığına atanan Avni Paşa, Of'a gelerek dağınık haldeki kuvvetleri toparlamış ve Baltacı Deresi boyunca bir savunma hattı oluşturmuştur.⁴⁸

³⁷ Bugünkü adı ile Camiönü Mahallesi.

³⁸ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 21-25, 24 Kanunisanı, 1331.

³⁹ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 21-27, 24 Kanunisanı, 1331.

⁴⁰ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 21-28, 25 Kanunisanı, 1331.

⁴¹ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 21-34, 26 Kanunisanı, 1331.

⁴² Bugünkü adı ile Fındıklı.

⁴³ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 21-38, 27 Kanunisanı, 1331.

⁴⁴ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 21-45, 28 Kanunisanı, 1331.

⁴⁵ *B.O.A.*, DH:EUM.5.Şb 21-45, 29 Kanunisanı, 1331.

⁴⁶ *B.O.A.*, DH.İ.U.M.EK., 101-17, 25 Şubat 1331.

⁴⁷ Topal, *a.g.e.*, s.13-15.

⁴⁸ Mehmet Bilgin, *Rus İşgalinde Trabzon Direnişi*, Trabzon 2008, s.34 ; Albayrak, *a.g.e.*, s.44-45.

2. Seferberlik İlanı ile Rusya'ya Bağlı Yerlerden Rize ve Havalisine Göç Eden Göçmenlerin Durumu

Genel seferberlik ilan edilmesi ile birlikte Batum ve havalisi ile Rusya'nın başka yerlerinden Rize'ye doğru göçler olmuştur. Lazistan sancağı müfettişliğine gönderilen belgelerde göçmenler, göç ettikleri yerlerde bıraktıkları mallarının değerlerinin kendilerine iade edilmesi suretiyle zararlarının tanzimini talep etmişlerdir.

Osmanlı ve Ruslar arasında cereyan eden savaş, ticaretle uğraşan Osmanlı tebaası ve Rusya'da yaşayan Müslüman tebaanın ticari faaliyetlerinin zarar görmesine neden olmuştur. Bu göçmenlerden Kahvecioğlu Hasan, ticaretle meşgulken Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesi üzerine Batum'dan Rize'nin Karadere Pasalet karyesine göç etmişti. Fakat göç ederken de Rus Hükümetinin izin vermemesi üzerine eşyalarını orada bırakmıştır. Batum'da bıraktığı eşya ve mallarının miktar ve kıymetlerini gösteren şahadetnamesini Lazistan sancağı müfettişliğine sunan Hasan Bey, bir dilekçe ile mağduriyetinin giderilmesi ve 5188 kuruş 20 para değerindeki zararının tanzimi için Hükümetten yardım talep etmiştir.⁴⁹ Bir diğer örnek Hacı Osman oğlu Mahmud bin Hacı Mehmed'in durumudur. Hacı Mehmed Bey, Mapavri nahiyesi ahalisinden olup Rusya'nın Kiev şehrinde ticaret ile meşgulken savaş dolayısıyla zarara uğramış ve zararının tanzimi için müracaatta bulunmuştur.⁵⁰ Rusya'da 17 yıl ticaret yapmış olan Mapavri nahiyesinin Asirlogos karyesinden Çalikoğlu Mehmed Efendi de savaş nedeniyle ticari olarak zarara uğrayanlardandır. Dilekçesinde lokanta ve fırınlarından senede 500 lira kadar para kazandığını belirterek, toplamda 17 bin 600 lira tutarındaki zararının tanzimini istemiştir.⁵¹

Seferberlik ilanı sonrası Rusya'dan göç eden ahalinin yerleştiği yerleşim yerlerinden birisi Rize'nin Fosa karyesidir. Fosa'ya yerleşenlerden Abdurrahman oğlu Mustafa bin Hasan, Rusya'da on üç yıl dükkan işletirken seferberlik ilanı ile askere gitmek zorunda kalmış ve sonra gelip Fosa'ya yerleşmişti. Rusya'da 402 lira değerinde eşyasının kaldığını dilekçesinde belirten Hasan Bey, zararının karşılanmasını talep etmiştir.⁵² Yine Rusya'dan Rize'nin Fosa karyesine göç etmek zorunda kalan Sadıkoğlu ve ailesi için de benzer durum söz konusudur. Oğulları Ali ve İlyas ile birlikte Rusya'da kahvecilik ve aşhanecilik işleri ile meşgul iken seferberlik ilanı ile göç eden aile, eşyalarını Rusya'da bırakmak zorunda kalmıştı. Onlar da bir dilekçe ile zararlarının parasal tanzimi için Lazistan sancağı Müfettişliğine müracaat etmişlerdir.⁵³

⁴⁹ B.O.A., DH.İUM, E.99/65, 10 Kanunisani 1331.

⁵⁰ B.O.A., DH.İUM., 84/2-34, 3 Kanunisani 1331.

⁵¹ B.O.A., DH.İUM.EK.,104-95, 5 Kanunievvel 1331.

⁵² B.O.A., DH.İUM.EK.,104-95, 5 Kanunievvel 1331.

⁵³ B.O.A., DH.İUM, E.99/65, 5 Kanunisani 1331.

Rusya'ya bağlı yerlerden Rize'ye göç eden göçmenler arasında ziraat işiyle meşgul olanlar vardı. Bu durumdaki göçmenler, göç ettikleri bölgelerde yıllarca işledikleri arazilerini de bırakmak zorunda kalmışlardı. Belgelerde bu duruma dair örnekler mevcuttur. Batum'da 5, 15 veya 20 yıl gibi sürelerde ikametleri dönemlerinde bağcılık, bostancılık ve tarlacılık işleriyle meşgul olup seferberlik üzerine Rize'nin Salarha, Ayvaroz,⁵⁴ Aynaroz⁵⁵ ve Harul⁵⁶ bölgelerine göç etmek zorunda kalan göçmenler, verdikleri dilekçelerle hükümetten 338 ila 7010 lira arasında değişen miktarlardaki zararlarının tanzimini talep etmişlerdir.⁵⁷ Seferberlik ilanı üzerine tüm varlığını bırakarak Rize'ye göç edenlerden birisi de Batum'da 10 dönümlük tarlası bulunan ve ziraatla uğraşan Süleyman Bey'di. Süleyman Bey, 427 lira olarak hesapladığı zararının tanzimine dair müracaatta bulunmuştur.⁵⁸ 15 yıl Batum'da yaşamış bir başka göçmen de Hükümetten zararlarının talep etmiştir.⁵⁹

Batum başta olmak üzere Rusya'ya ait çeşitli yerleşim bölgelerinden Rize'ye gelen göçmenlerden hatırı sayılır oranda Salarha Atyonoz⁶⁰ karyesine yerleştikleri Lazistan Sancağı Müfettişliğine gönderilen ve beraberlerinde getiremedikleri eşyalarından dolayı zararlarının tanzimini talep ettikleri dilekçelerinden anlaşılmaktadır. 20 yıl Batum'da ziraat işi ile uğraşan ve dükkan sahibi olan Terzi oğlu Mustafa Bey ve biraderleri, seferberlik ilanı üzerine buraya gelip yerleşmişlerdi. Mustafa Bey'in talebi, Batum'da kalan

⁵⁴ Bugünkü adıyla Müderrisler mahallaesi.

⁵⁵ Bugünkü adıyla Kemaliye Köyü.

⁵⁶ Bugünkü adıyla Güzelköy.

⁵⁷ Batum'da 20 sene kadar Tarlacılıkla uğraşmaktayken seferberlik üzerine Salarha'ya gelmek zorunda kalan göçmenlerden birisi 7010 liralık zararının tanzimini istemiştir. *B.O.A.*, *DH.İUM.EK*, 99-65, 11 Kanunievvel 1331; Batum'da 15 sene tarlacılıkla meşgul iken göç eden bir diğeri 615 liralık, Batum'da 15 yıl tarlacılıkla uğraşan ve Salarha'ya gelen bir başka göçmen 710 liralık zararlarının karşılanmasını talep etmişlerdir. Salarha'dan Ali oğlu Hasan, 15 sene çalıştığı Batum'da seferberlik ilanı üzerine geride kalan ve 3800 lira olarak belirlenen zararının tanzimi talebinde bulunmuştu. Rize'nin Ayvaroz karyesinden gelen bir başka talep aynı şekilde Batum'da kalan ve toplam değeri 338 lira eden eşyalarının zararının karşılanması yönündeydi. Ayvaroz'dan bir başka talep de 5 seneden beri çalıştığı Batum'dan ayrılmak zorunda kalınca 425 lira değerindeki zararının karşılanması olmuştur. *B.O.A.*, *DH.İUM.EK*, 99-65, 12 Kanunievvel 1331. Rize'nin Salarha Aynaroz karyesinde Civelekoğlu Ömer ve Osman oğlu Haşım bir süredir Batum'da ziraatle ve davar çobanlığı ile meşgulken seferberlik ilanıyla kıymetli eşyalarını orda bırakmak zorunda kalarak Rize'ye gelmişlerdi. Toplamda 567 liralık zararlarını belirterek zararlarının karşılanmasını talep etmişlerdir. Aynı maksatla Rize'nin Harul karyesinden biri de 15 seneden beri Batum'da bağ ve bostan işleriyle meşgulken seferberlik ilanı üzerine kıymetle eşyalarını geride bırakmak zorunda kaldığını ve toplamda 492 lira zararının olduğunu beyanla zararlarının tanzimi için başvuruda bulunmuştu. *B.O.A.*, *DH.İUM.EK*, 99-65, 14 Kanunievvel 1331.

⁵⁸ *B.O.A.*, *DH.İUM*, E.99/65, 6 Kanunisani 1331.

⁵⁹ *B.O.A.*, *DH.İUM*, E.99/65, 6 Kanunisani 1331; *B.O.A.*, *DH.İUM*, E.99/65, Kanunievvel, 1331.

⁶⁰ Bugünkü adı ile Kasarcılar.

eşyalarından dolayı beş bin lira değerindeki zararının karşılanmasıydı.⁶¹ Batum'dan seferberlik ilanı sonrası tüm varlığını geride bırakarak gelen İsmail Bey de Salarha Atyonoz'a yerleşen bir diğer göçmendi. İsmail Bey'in Lazistan Sancağı Müfettişliğine sunduğu dilekçesinde Batum'da 6850 lira değerinde akar ve mahsulünün kaldığını belirterek zararının karşılanmasını istemişti.⁶² Rusya'da ziraatçılık yapan Adem ve biraderi Ali de seferberlik ilanı üzerine Salarha Atyonoz karyesine gelip yerleşen göçmenlerdendir. Onlar da arzu-hallerine ekli olarak sundukları bir listede Rusya'da kalan ve toplam değeri 467 lira olan zararlarının tanzimini talep etmişlerdir.⁶³ 21 Ocak 1916 tarihli bir başka arzuhal, yine ziraat işi ile meşgul iken Batum'dan Rize'nin Salarha Atyonoz karyesine göç etmek durumunda kalan Ali Bey'e aittir. Onun ekli listede sunduğu ve tanzimini talep ettiği zarar 447 lira idi.⁶⁴ Yine Batum'da ziraat işi ile meşgul iken Salarha Atyonoz'a göç eden Muhsin Bey ve pederinin talebi, 875 lira tutarındaki zararlarının karşılanması olmuştur.⁶⁵ Batum'dan seferberlik ilanı üzerine Rize'nin Salarha Likoz karyesine göç eden Civelekoğlu Cafer, Köseoğlu Yunus ve Salih Bey ziraat ile meşgul idiler. Geride bıraktıkları eşyaların değerinin 615 lira değerinde olduğunu belirttikleri arzuhallerinde zararlarının bu miktar üzerinden tanzimini talep etmişlerdir.⁶⁶

Zararlarının tanzimi için müracaatta bulunanlar sadece Rusya'dan göç edip mallarını veya arazilerini bırakanlar değildi. Rize'de yaşayıp Rus saldırıları sonucu zarar gören Rizeli ahalinin de bu yönde talepleri olmuştur. Örneğin Rizeli Kamiloğlu Hüseyin Kaptan, Temmuz 1918 tarihinde Hüdaverdi ismindeki lombartasının Ruslar tarafından gasp edilerek Sivastopal Limanı'na götürülmesi üzerine lombartasının iadesi için arzuhal sunmuştu.⁶⁷ Ocak 1918'de, Kastamonu'da bulunan ve düşman kuvvetleri tarafından zarar ve ziyana uğrayan Rize mültecilerinden ve aynı zamanda Rize pasaport memuru olan Mustafa Safvet ve Trabzon mültecilerinden Gürcüzade Hafız Mustafa bir tahrip olan eşyalarını belirttikleri bir cetveli de ekte sunarak birer arzuhalle zarar ve ziyanlarının karşılanması için tazminat talebinde bulunmuşlardır.⁶⁸ Eylül 1918'de Rize sancağı ahalisinden savaşta esir düşenler, hem esaret nedeniyle hem de kalan eşyalarının yağma ve tahrip edilmesinden dolayı

⁶¹ B.O.A., DH.İUM, E.99/65, 8 Kanunisanı 1331.

⁶² B.O.A., DH.İUM, E.99/65, 9 Kanunievvel 1331.

⁶³ B.O.A., DH.İUM, E.99/65, 9 Kanunisanı 1331.

⁶⁴ B.O.A., DH.İUM, E.99/65, 9 Kanunisanı 1331.

⁶⁵ B.O.A., DH.İUM, E.99/65, 10 Kanunisanı 1331.

⁶⁶ B.O.A., DH.İUM, E.99/65, 12 Kanunisanı 1331.

⁶⁷ B.O.A., DH.İUM.,21/1-66, 22 Temmuz 1334.

⁶⁸ B.O.A., HR.HMŞ.İŞO., 155-1, 12 Kanunisanı 1334; B.O.A., HR.HMŞ.İŞO., 155-1, 4 Şubat 1334.

uğradıkları zarar ve ziyanın karşılanması için İbrail Şehbenderliğine müracaat etmişlerdi.⁶⁹

Rize'ye yerleşen göçmenlerin Osmanlı tabiiyetine geçmek için müracaatları olmuştur. Eylül 1915'te Rus Tabiiyetinden ve Murgul ahalisinden olup Rize'de ikamet eden Şabanzade Mehmed ve Trabzon'da ikamet eden Trampacızade Osman Remzi bin Ahmed aileleriyle birlikte Osmanlı tabiiyetine geçmek için talepte bulunmuşlardır. Trabzon vilayetince yapılan tahkikata nazaran ailesi ile birlikte Osmanlı tabiiyetinde geçmelerinde mahzur olmadığı fakat henüz iki sene müddeti geçmemiş olduğundan bu kişiler mülteci sıfatıyla kaydedilip kendilerine tezkere-i Osmaniye verilmiştir.⁷⁰ Rize ve civarına kaçak olarak gelen gayrimüslim göçmenlerden sonradan Osmanlı tabiiyetine geçenlere de rastlanmaktadır. Ocak 1915'te, Rusya'nın Petrikob şehri ahalisinden Kereş veled-i Musevi Aron Şami asker iken kaçarak Rize'ye gelmiş ve Rize'de 15 gün kaldıktan sonra Trabzon'a geçerek burada da bir ay kalmıştı. Aldığı mülteci vesikasıyla birlikte İstanbul'a geçmiş sonra da Osmanlı tabiiyetine müracaat etmiştir. Gerekli tahkikatın yapılmasından sonra Osmanlı tabiiyetine kabulü uygun görülmüştür.⁷¹

3. Rize'de Rus İşgalinin Sona Ermesi

I.Dünya Savaşı tüm hızı ile sürerken 25 Ekim 1917 tarihinde Bolşevikler, Petrograd'da yaptıkları bir hükümet darbesi ile iktidarı ele geçirdiler. Ruslar, ittifak grubu ile 1917 yılının aralık ayında bir ateşkes yaptılar. 18 Aralık 1917 tarihinde de Erzincan Mütarekesi imzalanmış ve Türk-Rus savaşı ile birlikte⁷² Doğu Karadeniz'deki Rus işgali de sona ermiştir. III.Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın başlattığı Türk ileri hareketi ile Hamdi bey komutasındaki 37.Tümen 24 Şubat günü Trabzon'a olaysız bir şekilde girmiştir. Trabzon'dan sonra da 2 Mart'ta Rize, Çayeli, Pazar, ve diğer yerlerin kurtarılmıştır.⁷³

Hariciye Nazırı Ahmet Nesim Bey, 23 Şubat 1918 tarihinde Ruslarla Brest Litovsk'ta barış meselesi ve genel siyasi durumla ilgili Meclis-i Mebusan'da bir beyanat vermiştir. Beyanatta Osmanlı'nın doğu vilayetlerinden Rusların çekilmesi sonucunda buralarda Müslüman halkı katleden çetelerin inisiyatifi ele aldıklarını belirten Nesim Bey, Hükümetin ise buna karşılık bölgeye hızla asker sevk etmek suretiyle önlem aldığını söylemiştir. Osmanlı askeri Bayburt, Mamahatun, Ahlat ve Rize'ye kadar varmış ve kontrolü ele

⁶⁹ B.O.A., DH.İ.U.M.,21/1-69, 5 Eylül 1334.

⁷⁰ B.O.A., DH.İ.U.M.,29/3-55, 20 Ağustos 1331.

⁷¹ B.O.A., DH.İ.D., 61/1-50, 6 Kanun-i Sani 1330.

⁷² Aksoy, a.g.t., s. 41.

⁷³ Aksoy, a.g.t., s. 45; Rize 1973 İl Yıllığı, s. 3.

almıştı.⁷⁴ Nesim Bey'in beyanâtı Mecliste memnuniyet yaratmış ve Trabzon Mebusu Servet Bey, Osmanlı askerinin Bayburt, Ahlat, Trabzon ve Rize'ye girmesi ile hissiyatını "*Bunu tasvir edebilmek için süruruma karşı gözyaşları dökmekle mukabele ediyorum.*" sözleri ile ifade etmiştir. Servet Bey, konuşmasında Trabzonluların kendisine, İzzet, Naci, Mahmut, Hafız Mehmet beylere Trabzon halkı adına çektikleri ve altında Murathanzadelerden Osman ile Hasan, Hacı Hattatzade Mustafa, Eyüpzade Ömer ve Trabzon Müftüsü Mahir Bey'in imzası bulunan ve içeriğinde "*Vatanın yolları bağ-ı emelin gülleri açıldı. Hükümete tebrikatınıza, bütün Trabzonluların teşekküratını terdif buyurmanız mütemennadır*" yazılı teşekkür telgrafını okumuştur.⁷⁵

Rus işgalinin sona ermesi ile birlikte muhacirlerin geri dönüşleri başlamıştır. Bunların bir kısmı kara yolunu bir kısmı da deniz yolunu tercih etmişlerdir. Fakat dönüş yolunda yaşanan sıkıntılarla ilgili şikayetlere konu olan istisमारlar olmuştur. Bu duruma örnek olarak Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Trabzon vilayetine gönderilen 20 Temmuz 1918 tarihli bir telgrafta, vapurlar ve motorlarla dönen mültecilerden Trabzon Rize vesaire sahillere çıktıkları zaman kayıkçıların her adamdan beş-on lira kadar para istedikleri ve mülki memurların da ilk geldikleri anda sıcak çorba vermek gibi yardımları esirgediklerine dair ihbarlar olduğu belirtilmektedir.⁷⁶ Hatta belgelerde Rizeli mültecilerden ihanet edenler olduğu ve bu durumda olanların iskanları konusunda yapılması gerekenlere dair yazışmalar da mevcuttur. Trabzon vilayetine gönderilen yazılarda, bu tür durumlarda dahi mültecilere yardımcı olunması istenmiştir.⁷⁷

Sonuç

Ruslar, Rize ve çevresindeki faaliyetlerine Ocak 1915 tarihinden itibaren başlamışlardır. Bu faaliyetlere dair bilgiler telgraflarla Trabzon vilayetine oradan da Dahiliye Nezareti'ne iletilmişlerdir. 1915 yılının ortalarına kadar genellikle Rus donanmasının geçiş ve güzergahlarına dair bilgiler verilmiştir. Fakat 1915'in eylül ayından itibaren ağırlıklı olarak Rus donanmasının, işgale kadar belli aralıklarla Rize ve çevresinde yaptığı bombardımanlar ve bunun neticesinde meydana gelen zayıtlara dair bilgiler mevcuttur. Belgelerden edinilen bilgilere göre birçok bina ve köprü tahrip edilmiş, kayıklar batırılmış, özel mülkler zarar görmüş ve insan kayıpları olmuştur. İşgalin bilançosu Hopa

⁷⁴ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ:55, C:1, 23 Şubat 1334 (1918), 442.

⁷⁵ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ:55, C:1, 23 Şubat 1334 (1918), 444.

⁷⁶ *B.O.A.*, DH.ŞFR., 20 Temmuz 1334.

⁷⁷ *B.O.A.*, DH.ŞFR., 65-17, 2 Haziran 1332.

sahillerinde 5.742.500, Atina-Ardeşen-Gora'daki hanelerde 484.900, Rize Limanı'nda 475.409 kuruştur.⁷⁸

Rus işgalinin bölgeye bir diğer olumsuz yansıması ise göçlerdir. Belgelerde ağırlıklı olarak seferberlik sonrası başta Batum olmak üzere Rusya'ya bağlı topraklardan Rize'ye göç eden göçmenlerin durumlarına dair örnekler mevcuttur. Bu durumdaki göçmenler, tüm varlıklarını Rusya'da bırakmak zorunda kaldıklarından zararlarının tanzimini talep ettikleri arzuhallerle yetkili mercilere müracaat etmişlerdir. Arzuhallerden, gelen göçmenlerin ticaret, ziraat başta olmak üzere çeşitli meslek gruplarında çalıştıkları, mal mülk sahibi oldukları ve dolayısıyla geldikleri yerlerde iyi bir yaşam standardına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumda olup Rize'ye göç eden göçmenlerin, yeni yaşam şartlarına uyumları da doğal olarak zor olmuştur.

Sarıkamış felaketi üzerine önce Artvin Borçka halkı Trabzon'a doğru göç etmeye başlamıştı. İşgal ilerledikçe Hopa ve Rize ahalisi de evlerini, yurtlarını terk ederek batıya doğru göç etmişlerdi. İşgal bölgeleri ile birlikte göçlerde ilerlemiş ve Artvin, Borçka, Rize, Of ve Sürmene'den göç eden halk ilk önce Trabzon ve Akçaabat'ta birikmişti. Oldukça zor ve olumsuz şartlarda hayatta kalma mücadelesi veren göçmenler, Trabzon'un da tehdit edilmeye başlanması üzerine batıya doğru yeniden göç etmek zorunda kalmışlardır. Trabzon işgal edilince vilayet merkezi Ordu'ya taşınmış ve halk, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop ve işgalin olmadığı başka illere gitmek için yollara düşmüştür.⁷⁹

Kısacası işgal ile birlikte Rize ve civarından batıya doğru yeni bir göç hamlesi başlamıştır. 1918 yılının mart ayında Rize'de işgal sona ermiş ve bu sefer geri dönüşlerle ilgili problemlerin çözümü gerekmiştir. Göçmenlerin sorun yaşamaması için hükümet, gereken talimatları vermiş fakat yine de şikayetlerin önü kesilememiştir. Sonuç olarak 1915-1918 yılları arası Rize için sıkıntılı ve zorlu bir süreç olmuş ve bu sürecin en büyük yükünü bölge halkı çekmiştir.

⁷⁸ Bunun dışında Atina'daki hanelerde ayrıca zayıat vardır. Fakat Giresun, Zarha, Derne vb. yerlerle birlikte bu zararlar verildiği için ayrıca tespit edilememiştir. Öksüz, *a.g.m.*, s.393.

⁷⁹ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon 1986, s.12-15; Aksoy, *a.g.t.*, s. 24; Erol Kaya, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Cilt: 1, Trabzon 2002, s. 531.

